

K İ T A B İ Y A T

Prof. Dr. Osman Turan; *Selçuklu- lar Tarihi ve İslâm-Türk Medeniyeti*. Nêgreden: Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1985.

Beş sahifelik "Önsöz" ile birlikte 892 sahife tutan eserin "Giriş" (s. 1-26) bölümü "Selçuklu tarihinin kaynakları" ve "Selçuklu tarihi hakkında araştırmalar" fasıllarını ihtiva etmekte, müteakiben "Selçukluların menşeleri ve ilk devirleri" başlığı ile asıl mevzua girilmekte ve bu kısımda (s. 27-57) Selçuk adı, Selçukluların menşei, Hazarlar ile alâkaları, hayatları ve dinleri, Selçukluların tarih sahnesine çıkışları, Karahanlı ve Gazneli devletleriyle mücadelesi ve münasebetleri, Horasan kıtasına göçleri ve Tuğrul Bey'in Nişâpur'a girişi anlatılmaktadır. II. Bölüm (s. 59-95) "Selçuklu imparatorluğu'nun kuruluş devri" başlığı altında, Dandanakan savaşından (1040) Sultan Tuğrul Bey'in ölümüne kadar olan inkişafı, III. Bölüm (s. 97-140) "Selçuklu imparatorluğunun yükselmesi" başlığı altında Sultan Alp Arslan'ın ölümüne kadar olan inkişafı, IV. Bölüm (s. 141-162) "Selçuklu azamet devri" başlığı altında Sultan Melikşah çağını ihtiva etmekte, V. Bölümde (s. 163-193) "Selçukluların duraklama ve inhitat devri" ele alınmaktadır. Bundan sonra, 2 sahife hâlinde Kirman Selçuklularından, 1,5 sahife hâlinde de Suriye Selçuklularından bahsedilmiş, VI. Bölüm ise (s. 195-216) Anadolu Selçuklularına ayrılmıştır. Eserin geri kalan kısmını (s. 217-387) "Selçuklular devrinde İslâm-Türk

medeniyeti" bahsi teşkil etmektedir. Eserde harita, şecere, plân vb. gibi yardımcı malzeme yoktur.

A - Umumî mülâhazalar :

İlk bakışta muntazam ve kronolojik sıraya göre kaleme alındığı intibahı uyandıran bu eser, insicamdan mahrum görünüyor. Önce, sayın müellifin eseri yazarken nasıl bir usûl takip ettiğini anlamak imkânsız gibidir. Meselâ, Giriş bölümünde Hazar-Oğuz münasebetinden sonra "Oğuzların hayatı ve dini" (s. 83 vd.)nin bahis konusu edilmesi ve bu bahsi "Selçukluların tarih sahnesine çıkışları" mevzuunun takip etmesi; Karahanlıların Karahanlılar ve Gaznelilerle münasebetleri gibi iki siyasi hâdiseler manzumesi arasına "Selçukluların Mâverâünnehirdeki hayatı" (s. 44 vdd.) bahsinin sıkıştırılması; Tuğrul Bey zamanı anlatılırken "Selçuklu sultanları ve Anadolu'nun fethi sebepleri" (s. 67 vdd.) gibi Selçuklu tarihini umumî heyeti ile ilgilendiren bir bahsin ve bunun arkasından da "Umumî Türk muhacereti" (s. 75 vdd.) gibi bütün Türk tarihini kucaklayan geniş bir mevzuun ortaya atılması; s. 85 vdd. de, eserin sonunda gözden geçirilmesi icap eden "Selçuklu sultanlığı ve İslâm halifeligi" nin ve s. 89 dan itibaren de keza umumî mâhiyatteki "Şehzade isyanları" nın bahis konusu edilmesi -ki, bunlardan bazıları "Medeniyet" bölümünde bizzarure tekrarlanmıştı (s. 217, 221, 228 vb.)- müellifin eski tarz tarih yazımını pek de takip etmek istemediğini gösteriyorsa da,

çağdaş mânada tarih yazabilmek için mevzuları doğrudan doğruya "meseler" üzerine istinat ettirmek ve bölümleri ona göre tertipleme gerektirdi.

Esere hâkim olan karışıklık bundan ibaret değildir. Kitap ve makale adları tam bildirilmemiş, arada bir gayri me'nus şekillerde zikredilen müellif adlarından bazıları dikkatsizce nakledilmiştir. Meselâ Begbarsı Mansûrî, Baybarsı Mansurî olarak, İbn Aybeg yalnız Aybek olarak, İbn Battûta İbn Batuta olarak, Urfalı Mateos fransızca imlâsile, fakat o da yanlış şekilde Mathieu olarak, Türk asıllı büyük tarihçi Zehebi iki ayrı imlâ ile tesbit olunmuştur. Bu ihmâl doğrudan doğruya türkçe adlara da sirayet etmiştir. Meselâ, kitaba mevzu olan Türk imparatorluğunun adının doğru yazıldığı hemen nadirdir. Şahıs adı olan Selçuk dışında dâima "Selçuklu" yazılması gereken bu isim sahifeler boyunca *Selçuk tarihi*, *Selçuk beyleri*, *Selçuk devri*, *Selçuk Türkiyesi*, *Selçuk kronikleri* vb. şeklide sıralanmıştır. Sultan Tuğrul Bey'in adının sık-sık şu üç şekilde zaptolunduğu görülür: *Tuğral Beg*, *Tuğral Beg*, *Tuğral-Beg*. Anadolu Türkmen Beyliklerinden Mengüçükler her zikredildiği yerde *Mengüçük*, türkçe prens mânasına gelen Tegin veya Tigin, dâima *Tekin*, eski Türklerde matem törenini ifade eden Yoğ dâima *Yuğ* vb. olarak kaydedilmiştir. Bunlardan başka, bazı idârî istilâhlar hakkında verilen yanlış bilgi dikkati çekmektedir. Meselâ "Hâcib" kumandan diye mânalandırılmış (s. 54, 81, 83 vb.), "Melik" âbiri *hükümdâr* olarak açıklanmıştır (s. 61, 62, 64 vb.). Hâcib doğrudan doğruya kumandan demek olmadığı gibi, Melik de, eski Türk devlet teşkilâtında Hakan'dan sonra gelen Yabgu'nun islâmî devirdeki mukabilidir. "Giriş" s. 1'in 2. cümlesindeki "devlet" kelimesi yerin-

de kullanılmamıştır. Eylâm al-zâbir yerine al-Aylâm al-zâbir, A'lâk al-hazîra yerine al-A'lâk al-hazîra yazmak, Sultan al-a'zam yerine al-Sultân al-a'zam demek lâzım gelirdi. Misâllerimiz bu vadiye ancak bazılarıdır.

Böylece tarih ilminin Dış tenkid (Critique externe) kısmına haklı bir hedef teşkil eden bu eser, İç tenkid (Critique des faits) de tahammülsüz bir hüviyet arz etmektedir.

Önce müellifin, mevzu hakkındaki bükümlerini görelim: "*Bugüne kadar karanlıklar içinde kalan bu devrin...*" (Önsöz s. 2), "*Selçuklu imparatorluğunun kuruluşuna ve Anadolu'nun türkleşmesine ömül olan büyük Türk muhacereti, Anadolu'nun türkleşmesi bugüne değin sebep ve neticeleriyle karanlık kaldığı, işlenmediği ve hattâ çok defa yanlış anlatıldığı için...*" (Önsöz s. 2), "*Selçuklular.. Türk ve İslâm tarihlerinin üçte birini ve 4 asrını işgal ettikleri halde bu büyük devir henüz karanlıklardan kurtulmamış, meydana çıkarılmamış, aydınlatılmamış, hattâ bâzan ters anlaşılmıştır*" (Giriş, s. 1), "*İslâm medeniyetinin dirilmesi ve Türk-İslâm medeniyeti hüviyetini almasında Selçukluların büyük rolleri üzerinde bugüne kadar henüz durulmadığı ve böyle bir meselenin mevcudiyeti ileri sürülmediği...*" (s. 332), "*Selçukluların dünya tarihinde dikkati çekmemiş bir rolü de Haçlı seferlerinden sonra İslâm medeniyetinin, Avrupa medeniyetinin doğuşuna... ömül olmaları idi. Garbde (bu sahada) bir miktar araştırma yapılmış ise de bu büyük medeniyetin intikalinde Selçukluların hizmet ve tesirleri bir türlü düşünülmemiş ve Selçuklu tarihinin meçhul kalması böyle bir meselenin mevcudiyetini de meydana çıkarmamıştı. Bu sebeple burada yeni vesikalar ve görüşler ileri sürüldü*" (Önsöz, s. 4), "*Türk muhacereti.. bugüne*

kadar araştırılmadığı ve anlaşamadığı için mühim meseler ve Selçuklu devletinin siyaseti karanlıklar içinde kalmış..." (s. 72), "*Anadolu'nun fetih ve türkleşmesi gibi ona ve Selçuklu imparatorluğunun kuruluşuna sebep olan nüfus hareketi henüz tetkik edilmemiş ve hattâ ehemiyetli de kavranılmamış...*" (s. 71), "*Türkiye Selçukluları devleti maahhar kâynakların yanlış ifadelerine ve bunların tesirle araştırmaların hatalı neticelere varmış bulunmalarına...*" (s. 163), "*Bu durumun tesbiti Türk ve İslâm tarihi bakımında fevkalâle mühim olan bu büyük devrin ne derece ihmâle uğradığı ve karanlıklar içinde kaldığı...*" (s. 18), "*Bizim çalışmalarımızla bazı meseleleri aydınlanmış bulunan...*" (s. 24), "*Bu devrin bazı mühim safhalarını ve bir kısım büyük meselelerini yeni araştırma ve görüşlerle meydana koymağa çalıştık*" (s. 2), "*Selçuklu tarihi ve Türk-İslâm medeniyetini Selçuklu tarihi umami esasları ve meseleleriyle toplu şekilde meydana koyar ve aydınlatırken...*" (s. 27), "*Bahis mevzuu meseleleri ve hususları dolayısıyla bu eser bir takım yeni görüşler ve tezlerle intişar etmekte ve ilim adamlarının dikkatine sunulmaktadır*" (Önsöz, s. 4).

Daha başlangıçta "*Bu eser ne bu muazzam devrin bir hikâyesidir ve ne de ona siyasi, iktisadi, içtimai ve kültürel cephelerle ve kül halinde tetkik eden sistemli bir tarihtir*" (Önsöz, s. 2), derken bir sahife sonra, "*Bu hususlar Selçuklular devrinin ehemiyetini arttırmıştır ve biz devrin ilmi, kültürel iktisadi ve içtimai meseleleri üzerinde durmağa mecbur etmiştir*" (Önsöz, s. 3) tarzında beyanda bulunmakla kitabını kaplayan tezadlardan ilkinin vermiş olan müellifin evvelâ hataya düştüğü noktaları tesbit etmek arzusunda yız.

B - Bilgi hataları :

1 - Önsöz 1. cümle : Türklerin "*Orta Avrupa'ya kadar*" gittikleri... Cümle, Türklerin Fransa içlerine ve Manç denizi sahillerine kadar ilerledikleri... şeklide tamamlanmalı idi.

2 - Önsöz 2. cümle : "*Kun (Hing-nu, Hun) ve Gök-Türk kaganlıkları..*" Asya Hun'larına "Kun" denilmesi henüz yerleşmemiş bir faraziye. Hunlar için kaganlık tâbiri kullanılmamalı idi. O tarihlerde Türk imparatorlarına kagan denilmiyordu.

3 - Önsöz s. 2'de Türklerin göç istikametleri münasebetile söylenen "*Anadolu'nun jeopolitik durumu*" ibaresindeki jeopolitik sözü izaha muhtaçtır.

4 - Giriş s. 1'de : "*Selçukluların Türk ve İslâm tarihlerinin üçte birini teşkil ve 4 asrını işgal ettiği...*" Selçuklu tarihi Türk tarihinin nihayet onda biri tutarındadır ve devamı da, 1040'daki istiklâl savaşı başlangıç alındığı takdirde 258 sene, Cend şehrine göçten başladığı takdirde 3 asırdan biraz fazladır.

5 - 1. Bölümde "*Selçuklular... yeni bir devir açmalarına ömül olan kavim ve hanedanların asıdır*" cümlesindeki "kavim" tâbiri yerinde değildir. Zira bir Selçuklu kavmi yoktur (tıpkı Gök-türk, Osmanlı diye kavimler olmadığı gibi).

6 - Selçukluların aslı meselesinde (s. 29 vd.) Prof. Z. V. Togan'ın, Selçuklu atasının bir "çadircı" olduğu görüşünü aynen bizim gibi (bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuklu âilesinin menşei hakkında*, İstanbul, 1955, s. 19-25) fakat yer göstermeden reddeden müellif "*Selçuklu menşei eski Türk hakanları soyuna bağlayan Kafesoğlu'nun düşüncesi de mukabil ifratı temsil eder*" demekle hata etmiştir. Biz adı geçen araştırmamızda (bk. s. 23), Selçuklu atasının beyler soyundan olabileceğini de belirtmiş-

tik. Müellif de bizzat, Selçuk'un babası "*Dokak'ın boy beği olması gerektiğini*" (s. 37) söylemekle bizi teyid etmiştir.

7 - Efrâsyâb - Oğuz Han meselesi: O. Turan, İran destanlarında Efrâsyâb adı ile zikrolunan efsanevi Türk kahramanını Oğuz Han zannetmektedir (s. 29, 30, 62, 155, 306, 307, 323). Bilindiği üzere, Orhun kitabelerinden itibaren en eski Türk kaynaklarında Efrâsyâb'ın Türkler arasında Alp Er Tunga adı ile tanınan kahraman olduğuna işaret edilmiştir (*Eski Türk Yazıtları*, neşr. H. N. Orkun, I, s. 50, 63; *Katadgu Bilig*, neşr. R. R. Arat, I, metin, s. 43, II, terc. s. 31; Muhmüd Kâşgarî, *D. L. T.*, neşr. B. Atalay, III, s. 368 vb.). Müellifimiz, Gazzâlî'nin *Nasihât al-Malûk* adlı eserindeki istinsah yanlış bir kelimeyi (Kik Alp = Gök Alp), bu zannını desteklemek üzere zikretmiş, üstelik "*Ebû'l-Gazi Bahadır Han Şecerei Terâkime'sinde Oğuz Han ile Efrâsyâbı aynı şahıs olarak gösterir*" (s. 80) demiştir. Adı geçen eserin müellifimiz tarafından zikr edilen sahifesinde (46 b) bu kayıt yoktur.

8 - O. Turan'ın Selçuklu-Hazar münasebetleri hakkında verdiği bilgi (s. 31 vd.) gerçeği aksettirmiyor. Zira tarihin ışığında Selçukluların Hazarlara tâbiyetini kabûl etmek çok müşküldür (bk. Cl. Cahen, *Le Maliknameh...Oriens*, 1949, III, s. 42; F. Sümer, *DTCF Dergisi*, 1958, XVI/3, s. 149 vd.; İ. Kafesoğlu, *ayn. esr.* s. 23 vd.). Doğrudan doğruya XI. asır Selçuklu rivayetini nakleden *Meliknâme* dururken, bu mevzuda müellifimizin biri çok muahhar (*Kitâb al Fahrî*, te'lîfi, 1310), diğeri çok mukaddem (*İbn Fadlân seyahatnâmesi*, 922 yılından) iki kaynağa müracaatı isabetli sayılmaz.

9 - O. Turan, "Türkmen" adına da doğru mâna verememiştir. Ona göre

"Müslüman olan Türkler ve Oğuzlar tedricen bu adı almağa başlamış ve artık bu isim islâm memleketlerine göçen Oğuzlar'a ad olmuştur" (s. 38, 41, 42), Müellifimiz, kendisi zikretmemekle beraber, XII. asırdan kalma bir kaynağın (*Al-Marvasî*) bu husustaki ifadesine aldanarak bu hükme varmış görünüyor. Türk kavimlerinin tarihinde, din değişince ismin de değiştiğine dâir bir vesika mevcut olmadıktan ve aksine Türklerin yalnız din değil, bütün kültürlerini değiştirdikleri zaman dahi asıl adlarını unutmadıkları hakkında misâller (msl. Bulgar, Macar) mevcut oluktan başka, henüz islâm dinine girmemiş Türk kavimleri arasında Türkmen adının kullanıldığı muhakkak gibidir (W. Barthold, *El, mad. Turkmens*; O. Pritsak, *Die Karachaniden*, *Der Islâm*, XXX, s. 22; İ. Kafesoğlu, *Türkmen adı, mânası ve mâhiyeti*, Jean Deny Armağanı, 1958, s. 121-133). Müellifimiz, başta Jean Deny olmak üzere ilgililerce alâka ile karşılanmış olan bu makalemizi görmemiş ve aynı makalenin *Oriens* dergisinde münteşir (XI, 1958, s. 146-150) fransızcasını da dikkatli okumamış olacak ki, kitabında bizim de kendisi ile aynı fikirde olduğumuzu imâ etmiştir (s. 38, not, 137).

10 - Selçuklularla mücadele eden Cend emîri münasebetile geçen "Baran" kelimesini müellifimiz öz ad sanmıştır (s. 37 vd.). Baran, koyun mânasına olup bir Türk oymağının adıdır (krş. Şah-melik b. Ali al-Barânî, s. 43; Alp Kara Barânî, s. 43, 51). Bu oymağın hayli kalabalık olduğu anlaşılıyor. Bunlardan bir bölük tâ Macaristana kadar gitmiş ve orada "Berendi" diye anılmıştır (bk. MNy, 1932). Bu kelime "bârâny" şeklinde ve kuzu mânasında macarçada yaşamaktadır. O. Turan, Karakoyunlu ulusunu da Baranlara bağlamıştır (s. 43) ki,

burada bir isticâl müşahede etmek mümkündür. Zira, Karakoyunlu'ların Bayındır oymağından (bk. İA, mad. *Karakoyunlular*) veya Yıva oymağından geldiklerine (V. Minorsky, *Köprülü Arm.* 1953, s. 391-395) dâir olan görüşlere karşı kendi iddiasını isbat etmesi beklenirdi.

11 - Selçukluların Mâveraünnehir'deki hayatı bahsinde müellifimizin şu noktayı dikkat çekicidir: "*Yabgu unvanı çok defa bügük sıfatı ile birlikte yani (Yabgu kelân) şeklinde kullanılıyordu. Bazı ilim adamları hâlâ yabgu unvanını müstensihlerin yanlış imlâlarla nakledip mahiyetini anlayamamışlardır*" (s. 44). Önce belirtelim ki, Yabgu Kelân şeklinde tâbir Oğuz şeflerinden yalnız biri (Musa Yabgu) için, yalnız bir ana-kaynakta, tek bir defa kullanılmıştır (bk. *Râhat al-sudûr*, GMS, 1921, s. 104). Sonra, Selçuklu tarihi ile meşgul ilim adamları arasında biz halâ Yabgu'nun mahiyetini anlamayan bir kimse tanımıyoruz.-Bu ithamı delillendirmek gerekirdi.

12 - "*Oğuzun dedesi ve Kara-Han'ın babası da yabgu sayılmıştır. Bu sebeple destanda (Oğuz destanı) ilk ve kök yabgu mânasına ona Dip-Yabgu sıfatı verilmiştir. Röylece, bugüne kadar bozak imlâlarla meydana çıkan ve bir türlü mânası anlaşılmayan ilk Oğuz hükümdarlarının Dip-Yabgu olduğunu da göstermiş oluyoruz*" (s. 34). Hâlbuki bu husus 5 yıl evvel oldukça aydınlanmış bulunuyordu (bk. F. Sümer, *Oğuzlara âit destanî mahiyette eserler*, DTCF Dergisi, 1960, XVII/3-4, s. 361, 369 vd.).

13 - O. Turan, Selçuk'un 5 oğlu olduğunu söylüyor (s. 42). Kendisinin yeni girdiği anlaşılın, fakat uzun tetkikleri icap ettiren bu meselede, inanılır kaynakların tesbit ve araştırmaların tastik ettiği neticeye göre, Selçuk'un oğlu 4-

dür. Bunlardan Yusuf adının Yunus şeklinde yanlış istinsah edilişi müellifimizi şiddetle uyarır (Bu hususta tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuk'un oğulları ve toranları*, TM, 1958, s. 117-130). Yusuf hakkındaki bu yanlışlık eserin diğer bahislerine de sirayet etmiştir (msl. s. 43, 51).

14 - Müellifimizin izahı eidden güç hatırlarından biri de Selçuk oğullarının taşıdığı Yinal, Yınanç gibi unvanları öz adlar olarak kabûl etmesidir. "*Kaynaklarda ve tetkiklerde karanlık kalan Selçuk'un oğullarını ve onlardan Arslan, İnanç ve Yinal olmak üzere üçünün de türkçe adlarını -sanıldığı gibi unvan değil- meydana koymuş oluyoruz*" (s. 45). Meseleyi uzun-uzadıya açıklamaya hacet yok (Türk kaynakları için bk. A. Caferoğlu, *Uygur sözlüğü*, I, 1934; Kâşgarlı, *D. L. T.* neşr. B. Atalay, indeks; vb.).

15 - "İlk Anadolu gazaları" başlığını taşıyan fasılda (s. 73 vd.). Erzurum adının inkişafını İA *Erzurum* maddesindeki gibi, fakat bu maddeyi zikretmeden kaydeden ve Hasan-Kale zaferinin tarihini (18 Eylül 1048) V. Minorsky tarafından tesbit edildiği şekilde (Bk. *Studies in Caucasian History*, 1953, s. 61, not, 2), fakat tetkikçinin adını anmadan gösteren O. Turan, Çağrı Bey idaresinde Doğu Anadoluya meşhur Selçuklu seferinin, Ermeni tarihindeki sürekli teşirleri hakkında da sarih bilgi sahibi değildir. Mâlûm olduğu üzere, bu seferden sonra Vaspuragan bölgesi (Van gölü havası) Ermenileri orta Anadoluya göçmüşlerdir. Bu göçün, Selçuklu baskısı karşısında tutunmağa imkân kalmadığını anlayan Ermeni kralı Senekherim tarafından Bizans imparatoru Basileios II nezdinde, kendilerine daha emin topraklar verilmesi için yapılan teşebbüsün neticesi olduğu kaynaklarda açıkça kaydedilmiştir (Tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu.

Dağı Anadolu'ya ilk Selçuklu akını ve tarihi ehemmiyeti, Köprülü Arm. 1953, s. 259-274). Bu göç hâdisesini Bizans imparatorunun toprak ilhakı siyasetine bağlayan müellifimiz, aynı imparatorun Kafkas ve Azerbaycan Ermeni prenslerini tâbiyete alırken bunların topraklarını niçin ilhak etmediğini düşünmemiştir.

16 - Yine bu sefer münasebetile Ermeni kaynakları Türkleri "uzun saçlı süvariler" olarak tasvir ederler. Müellifimiz Türklerde hangi zümrelerin saç uzattığını herhâlde kestiremediği için, bir yabancı müelliften şu garip cümleyi nakletmiştir: "*Hazarlar da ya saçlı yahut saçsız idiler*" (s. 48, not, 122).

17 - Türkistan seferi bahsinde müellifimiz şöyle diyor: "*Sultan Sencer zamanında Cend şehri ehemmiyet kazanıyor ve Oğuz ananesine uygun olarak Ulaş Yabgu unvanını taşıyan Nâsir al-din Melikşah isminde bir şehzadenin hâkimiyetine tevdi olunuyor*" (s. 107 vd., ayrıca bk. s. 40, 175). Hâdisenin Sultan Sencer ile ilgisi yoktur; zira, adı geçen şehzade Harezmşah Tekiş'in oğludur ve tâyin onun tarafından yapılmıştır (Tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, 1956, indeks, Melikşah b. Tekiş).

18 - S. 141'de müellifimiz, "Melikşah tahta çıktığı zaman sanıldığı gibi 18 yaşında değil 20 yaşında olmalıdır" diyerek bizim vermiş olduğumuz bilgiyi düzeltmek istemiş, fakat hiç bir mahaz göstermemiştir.

19 - S. 178: "*Oğuzların son bakıyeleri de Türkistanı terk ederek yeni bir göç başlıyor...*". Ya bugünkü Türkmenistan halkı? Muahhar tarihlerde batıdan doğuya doğru, Orta Asya'ya bir Oğuz göçü bahis konusu olmadığına göre, bugünkü Orta Asya Türkmenlerinin anayurdu terk etmeyen Oğuzla-

rin ahfadı olması lâzım gelmez mi?

20 - Sultan Melikşah tarafından Anadolu'ya gönderilen kumandanı, müellifimiz Porsuk *Bey* diye kaydetmiştir (s. 200). Porsuk, Gulâmân-ı saray'dan olduğu için ona *Bey* denilmez. Bu unvan o zaman Türk asilzâdelerine, yâni Türkmen şeflerine muhustur. Müellifin, islâm kaynaklarında kumandanlar için kullanılması mu'tad "emîr" tâbirinin ulu-orta türkçe karşılığını aldığı anlaşılıyor.

21 - Selçuklu imparatorluğu teşkilâtı (s. 219-221), çok ibtidai şekilde nakle çalışılmış, bu arada "hükümdar", saray teşkilâtı ve *divan*'lar (bakanlıklar) dan bahsedilmemiş, vergi ve toprak meselelerine pek zayıf bir şekilde temas edilmiş, dikkate değer bir özelliğe sahip Selçuklu adliye teşkilâtı ve *işraf* divanı, Büyük Selçuklu imparatorluğunun mühim müesseselerinden olan askerî iktâ sistemî lâyıki ile belirtmemiştir. Ayrıca, bütün Ortaçağlar tarihinde birinci plânda yer alan unsur olmak itibâriyle Selçuklular bakımından da ehemmiyeti aşikâr bulunan dinî hareketlere, bilhassa tasavvuf cereyanlarına ve bunun gerek imparatorluk çağında, gerek Anadolu'daki -bugün bile nüfuzu hissedilen- büyük temsilcilerine yer ayrılmamış, ancak, sırf siyasi tefrikaları açıklamak maksadile yazılan "*Mezhep ihtilâfları*" ve "*Bâtıniler*" bahisleri, eserin ilmî değerce sarsılmasını önliememiştir. Selçuklu kültür müesseseleri mevzuunda göze çarpıcı bir ihmâl gösteren müellifimiz, medrese bahsine de fazla ehemmiyet vermiyerek, başta Nizâmiye medreseleri olmak üzere, bunların kuruluş gayeleri ve sünni islâm âleminde icra eylediği muazzam fonksiyonu yeter ölçüde açıklayamamış, bilhassa, yalnız islâm dünyasında değil, fakat dinî "ilim"lerden başka felsefe (Kelâm), filoloji (Arab dil bilgisi) ve riyaziyat (bütün

dalları ile) tahsil edildiği için, yer-yüzünde ilk üniversite sayılan Bağdat Nizâmiyesinin tesisinde Sultan Alp Arslan'ın âli himmeti üzerine gölge düşürmüştür. Bu münasebetle, daha önce de medrese bulunduğu, Tuğrul Bey zamanında bir kaç medrese açıldığı hakkındaki cümleler (s. 189) üniversiter mahiyeti ile temayül eden Nizâmiyelerin iyi tanınmasına mâni teşkil etmiştir.

22 - O. Turan eski kaynaklardaki rakamlara inanmak dikkatsizliğini göstermiştir. Meselâ, Meraga'da 400 000 ciltlik bir kütüphane (s. 240); Sultan Sencer'in hem de defaten 700 000 dinar (altın) dağıtması (s. 236) vb. gibi.

23 - Eserin VII. bölümde başlayan "Selçuklular devrinde Türk-islâm medeniyeti" kısmının (s. 219-337) basit mâlûmat yığından ibaret olduğunu söylemekte haklıyız sanırım. Daha ziyade umumî bir konferans andıran bu bölümde meselâ, Selçuklu devri medeniyetinin garbe tesirlerinin ilk defa bu kitapta ele alındığı vb. nev'inden sözler yer almıştır. (Önsöz, s. 4; 18, 322 vb.). Eskiden beri Batılı ve Türk tetkikçilerin meşgul olduğu bu husus için bir kaç araştırma zikretmekle iktifa edeceğiz: *The Legacy of Islâm*, 13 tanınmış mütehasşsın iştirakile yazılan bu eserin 1952'de 7. tab'ı yapılmıştır; S. Runciman, *Avrupa medeniyetinin gelişmesi üzerine islâmî tesirler*, Şarkiyat Mec. 1959, III/1-2, s. 1-12; H. Z. Ülken, *The Influence of Islamic Thought on Western Philosophy*, Şarkiyat Mec. 1961, IV., s. 1-21; İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu imparatorluğunun dünya tarihindeki rolü*, V. Türk Tarih Kongresi zabıtları, 1960, s. 267-278; J. C. Risler, *La civilisation arabe*, Paris, 1955 vb..).

Esasen, Ortaçağlar boyunca İslâm-Türk medeniyetini kucaklamak temayülü hissedilen bu bölüm, büyük, mühim ve

çok mesaf sarfını gerektiren ağır bir mevzudur. Mâmafih burada da zikretmeden geçemeyeceğimiz bir husus, medeniyetin yayılmasında başlıca faktörlerden biri olan matbaa (tab' sanatı)nın menşei meselesidir. O. Turan, Avrupa'dan evvel şarkta baskı tekiğinin mevcut olduğunu kabul etmekle beraber, modern matbaanın ilk tipini veren müteharrik harf icadının Batı mahsulü olduğu düşüncesindedir: "*İcadı Gutenberg'e atfolunan matbaa hakikatte Moğollar zamanında şarktan geliyordu. Şarkî Türkistanda Uygurların daha IX. asırda kâğıd para ve bazı metinler bastıkları görülüyor. İranda basılan kâğıd para da Uygur ve Çin tesirile bu esasa dayanarak mümkün oluyordu. Cenevizlilerin Avrupa'ya götürdükleri bu teknik müteharrik harf sisteminin meydana çıkmasına sebep oldu*" (s. 331 vd., ayrıca bk. s. 388). Baskı tekniği daha eski devirlerde Çinde vardı. Fakat bu, "Blok" usulü dâmil bir nevi teksir sistemi idi. Dünyada ilk müteharrik harf Uygur alfabesile ve türkçedir. Buna göre, matbaanın temeli olan asıl müteharrik harf Uygur ülkesinde Türkler tarafından icad edilmiş ve sonra Moğollar vasıtasile Batı'ya intikal etmiştir (Bk. Carter, *The Invention of Printing in China*, 1925, krş. Rasonyi, *Dünya tarihinde Türklük*, 1942, s. 103; Th. Bossert, *Tab' sanatının keşfi*, II. T. Tarih Kongresi zabıtları, 1943, s. 421-438; J. C. Risler, *agn. esr.* s. 113, 171).

C - Tefsir (hâdiseleri izah) hataları:

Selçuklu devletinin kuruluş sıralarındaki teşkilâtı ile mahiyet ve bünyesi, imparatorluk halinde geliştikten ve dört kısma ayrıldıktan sonra da devamlı olarak kendini hissettirmiştir. Aşağıda bize ışık tutacağını ümit ettiğimiz için önce Selçuklu devletinin bu özellikleri-

ni hülâsa edeceğiz.

Vaktile Gök-türk imparatorluğuna bağlanmış, bilâhare batı Siberya bozkırlarında müstakil bir devlet hayatı yaşamış olan Oğuzlara mensup Selçuklu Türkleri, atalarından intikal eden eski Türk teşkilât ve telâkkileri hâmil olarak Maverâünnehir üzerinden Horasan kıtasına gelmişlerdi. Orada yabgu, sü-başı, ısal, bey vb. gibi resmî Türk unvanları altında şekil kazanan teşkilâtlarını muhafaza ediyorlardı. Hükümdarlık anlayışları ilâhî menşe fikrine dayanıyordu, Hükümdarın Tanrı tarafından idareye memur sayılması sebebi ile, bütün eski Türk siyasi teşekküllerinde olduğu gibi, Selçuklu devletinde de başka camiâlarda görünmeyen ve yerleşik kavimlerde rastlanmayan bir veraset nizamı mevcut bulunuyordu. Buna göre, prenslerin hepsi hükümdar olma hukukunu hâiz idiler; hâkimiyet hakkı kendilerine ataları ve babalarından kan vasıtasile intikal etmekte idi. "Devlet hanedan âzasının müşterek malıdır" formülü bundan doğmuştur. Binaenaleyh prenslere idarî, askerî mesuliyeti tamamen kendilerine ait olmak üzere, ayrı topraklar verilirdi ve prensler, bazan kendi adlarla anılan müntesipler ve askerî kuvvetlerin mercii, tâbir câizse, birer "küçük hükümdar" olarak savaflara girer, muahedeler imzalar, fütuh yapar, yâni tam bir hareket serbestliğine sahip bulunurlar; fakat kagan veya yabgu veya sultanın yüksek hâkimiyetini tanırlardı. Kazanlığın veya yabguluğun veya sultanlığın dağılmağa yüz tuttuğu, yani "suzeraineté"nin zail olduğu buhranlı anlarda ise bu şehzadeler müstakil devletler kurarlardı.

Selçuklularda ve tarihî seyrini bildiğimiz bu kadim Türk teşkilâtında Avrupaî mânasile bir feodalizm yoktu. Çünkü feodalite, büyük imparatorlukla-

rın yıkılışını müteakip yer-yer türeyen mütegalibenin, muhkem şatolara ve kendi bazusuna güvenerek, keyfiyence hüküm sürdüğü ve emrindeki köylü üzerinde sınırsız hak sahibilik derebeylik demektir. "Feodal bağlar" tâbiri de türlü menşeden gelen mütegalibeden zayıf olanların veya mâlikâne karşılığı bazılarının daha kuvvetli derebeyi ile karşılıklı anlaşmaları mânasına gelir. Halbuki, eski Türk, Oğuz ve bu arada Selçuklu teşkilâtı, büyük bir imparatorluğun çöküşünden doğan mütegalibenin müstakil yaşamaları şekli ile alâkalı olmayıp, hanedan mensupları arasında müşterek olan kan kudsiyetine dayanan hareket serbestliğine istinat ediyordu; tabii, hükümdar ile şehzadeler arasında hususî yeminler, anlaşmalar da bahis konusu değildi. Bundan dolayı Türklerde ve o meyanda Selçuklularda, Avrupa'daki gibi, toprağa bağlı ve arazi ile beraber alınıp satılabilen, canına, kanına tasarruf edilen köle (serf) sınıfı da mevcut değildi. Köylü, Büyük Selçuklu vezirinin *Sigasetnâme*'de açıkça belirttiği üzere (fasıl, IV), hiç olmazsa, tebedanın diğer zümreleri ölçüsünde bir hukuka malikti. Ancak ordu teşkilâtında, saray hizmetleri veya sultanın hasse askerini vücuda getirmek için çeşitli kavimlerden, bazan para ile satın alınarak yetiştirilen bir "gulâman" sınıfı mevcuttu. Hükümdarın en çok itimat ettiği ve aralarından kıtalar fethedecek kudrette kumandanların yetiştiği bu zümreyi de, Batıdaki kölelik müessesesi (servage) ile hiç bir ilgisi olmadığı için, köle sınıfı saymak doğru değildir.

Eski Türklerde din işlerinin dünya işlerinden ayrı tutulması teâmül halinde idi. Gök-türk, Uygur, Hazar devletlerinde de görülen lâiklik anlayışı tabiatile Selçuklularda da vardı. Bundan dolayı, Selçuklu devletinde tetbik mev-

kiine konan bu anlayış islâm âme hukukunda muazzam bir değişiklik meydana getirmişti.

Tarihî kaynaklardan eski Türk hükümdarlarında mevcut olduğu bilinen cihan hâkimiyeti fikri islâmiyetten önceki destanlarımızda akisler bulmuş, *Katadgu Billig* gibi eserlerimizde ifade edilmiştir. Tarihte pek geniş ölçüdeki Türk fütuhâtı, Selçuklu sultanlarında da yaşayan bu felsefî görüşe dayanır. İstikbâlde fethedilmesi tasarlanan ülkelerin hanedan âzası arasında bölüştürülmesi hâdisesi bu cihan hâkimiyeti fikri ile tutarlı (conséquent) durumdadır.

Bütün bu teşkilât, hâkimiyet telâkisi, veraset ananesi, adem-i merkezîyetçilik, lâisizm düşüncesi, cihan hâkimiyeti mefküresi, san'atı ve savaş usulü, yerleşik medeniyet fikirler manzumesinden tamamiyle ayrı şeyler olduğu içindir ki, biz bu Türk dünya görüşünü, maddî-mânevî tezahürleri bir arada olmak üzere, "Bozkır Medeniyeti" terimi altında ifade ediyoruz.

Bozkır medeniyeti hâmilî olarak islâm muhitine gelen Oğuz boyları veya Selçuklular İranlı, Arab vesair gayri Türk nüfusun kalabalık şekilde yaşadığı ve eski Sâsanî-İslâm kültürünün yürürlükte bulunduğu bu yabancı çevrede devlet teşkilâtı ve bünye itibarile ufak tefek tahavvüller geçirmiş ve bunda bilhassa Horasan kıtası büyük rol oynamış, fakat Türk düşünce, inanc ve telâkkileri, esasta, yaşamağa devam etmiş, bu arada Türkleri geniş toleransları ve himayetleri sayesinde farşca, arabca gibi yabancı diller gelişmekle beraber, Türk kültürünün bir numaralı taşıyıcısı olan türkçe hiç bir zaman ehemmiyetini kaybetmemiştir. Türklüğün varlığını teminat altına almış olan saydığımız bu kültür unsurları sayesinde ki, daha sonra bir Osmanlı imparatorluğu vücut bul-

muş, nihayet Cumhuriyet devrine ulaşılmıştır. (Bütün bu hususlarda tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *IA, mad. Selçuklular*).

İşte Selçuklular bakımından durum bundan ibarettir. Bu tablo Selçuklu devrinin siyasi, kültürel, içtimaî, iktisadî, dinî hâdiselerini anlamak, meydana çıkarmak için bir sihirli anahtar vasfını taşır. Ancak bu sihirli anahtara sahip olabilmek için Selçuklu tarihinin dar çerçevesine sıkışmamak, fakat bütün millî tarihin meselelerine aynı ölçüde nüfuz etmek icap eder.

Şimdi sayın Turan'ın eserine dönelim:

a - Teşkilât ve mahiyet:

Yınal, yınanç gibi tâbirlerin türkçe öz adlar olduğunu ısrarla söylemesinden (s. 45) ve bizzat, "*Nitekim bu testirlerle Oğuzların Küçük Yınal'ı müslüman oldu*" (s. 36) demesine rağmen teşkilâtın pek farkına varamadığı "*İsrail'in türkçe adı Arslan Yusuf'unki Yınaldır, Yınal ismi oğlu İbrahim ile birleşmiştir*" (s. 44-45) gibi cümlelerinden anlaşılana O. Turan, Selçuklularda veraset meselesini ve dolayısıyla adem-i merkezîyetçiliği büsbütün karıştırmıştır. Bir yerde "*Filhakika... Selçuklularda da devlet hukukî bakımdan hanedan âzasının müşterek malı sayılıyordadır*" (s. 62) derken, diğer bir yerde, prenslerin hâkimiyette hak iddialarını isyan olarak vasıflandırmakta (bk. Şehzade isyanları faslı, s. 89 vdd.), fakat bir vakıâyî âdeta hayretle tesbit etmektedir: "*Aslan Yabgu bu mevki ve sıfatla göçebe Selçukluların reisi olmakla beraber, bu kabile ona zayıf bir feodal bağ ile bağlı idi. Selçuk'un diğer oğulları da kendi oymak ve mensuplarıyla pek müstakil bir durumda olup, ancak mühim hallerde sırkı birlik gösteriyorlardı*" (s. 45). Buna rağmen, şu cümleler müellifimizin hakikî

düşüncesini ortaya koyar: “.. Bu topluluk başlangıçtan beri Selçuklular, Yabgulular, Yınalılar gibi zümrelere ayrılıyorlardı” (s. 45). “Kaynakların kifayetsizliğine rağmen, Selçuk oğulları arasında bir müddetten beri ayrılığın mevcut olduğu gözüküyor. Tuğrul ve Çağrı Beylerin Arslan Yabgu-Ali Tekin ittifakı dışında kalmaları sebebi de budur” (s. 47). Birbirlerine karşı oldukları söylenen bu “zümre”lerin o kadar ağır şartlar altında varlıklarını korumaları bir tarafa, azametli bir Selçuklu imparatorluğu kurabilmelerinin sırrı acaba ne olabilir? Bu bakımdan O. Turan’ın “kaynakların kifayetsizliği” hükmü mühimdir. Zira, matasavver ayrılık hakikatte mevcut olmadığı cihetle, tabii hiç bir kaynak böyle bir tezahürden bahsetmeyecektir. İşte müellifimizin bu defa, kendi düşüncesine zıt, fakat gerçeği oldukça aksettiren bir cümlesi: “Arslan Yabgu ile bozmuş oldukları halde yine ona ve mevkiine saygı gösteriyorlardı” (s. 51). Müellifimiz şu vâkıayı da ilâve ediyor: “Karahanlılar Selçuk’ın oğullarından Yusuf Yınal’a elçi gönderip, onu yabgu ilân etmek suretiyle Selçukluların arasını açmağa çalıştı, fakat muvaffak olamadı” (s. 51).

Prof. O. Turan’ın Selçuklu devletin teşkilât ve mahiyetini sezmede güçlük çektiği artık iyice belirmiştir: “Üç Selçuklu başbağandan (Tuğrul, Çağrı, Musa) sonra gelen büyük beylerden İbrahim Yınal’a Kuhistan, Katalmış’a Cürcân tahsis edilmişti, lâkin başlayan merkeziyetçi gayretler dolayısıyla bu sonunculara ve diğer beylere muhtariyet verilmemiştir” (s. 63). Fakat, “İbrahim Yınal henüz bölgede yerleşmemiş olduğu halde, onun da bir idare teşkilâtı ve Ahmed b. Tahir adlı bir veziri vardı” (s. 63). Mutasavver merkeziyetçilik gayretleri ve verilmiyen muhtariyet! Müellifimiz bu sefer de şöyle diyor: “İb-

rahim Yınal feodal devlet anlayışına göre hakkını alamamış idi” (s. 80). Dahası var: “Tuğrul Bey feodal devlet anlayışı icabı, amcası İnanç Yabgu’ya ve kardeşi Çağrı Bey’e hükümdarlık vermeğe mecbur oldu” (s. 64). Buradaki “hükümdarlık” tâbirinin yanlış olduğun yukarıda söylemiştik. Şehzadeler senki harekâta başkasından izin almak zorunda imişler gibi, müellif bir vâkıayı garipseyerek kaydediyor: “Bu esnada idi ki -yıl 1051- Alp Arslan kimseye haber vermeden Merv’den çıkarak Fars vilâvetini istilâ etti” (s. 80). Nihayet bu olaylar arasında iyice şaşırıldığı anlaşılan O. Turan şu ağır hükme varmıştır: “Böylece hâkimiyeti ellerinde tutanlar la gayri memnun şehzadeler olmak üzere Selçuklular ikiye bölündüler” (s. 90). Bu bölünmeden sonra mantıken devletin yıkılması beklenirse de, durum öyle değil Aksine, bilindi gibi, Selçuklu hâkimiyeti büsbütün kuvvetlenerek hâdiselerde büyük Malazgirt muzaferiyetine doğru gelişme vardır.

O. Turan’ın gerçekler karşısında, Türk tarihi bakımından hiç bir realiteye tekabül etmeyen feodalizm veya feodal ananeyi ileri sürmekle meseleleri hallettini sandığı görülüyor: “Eski Türk feodal devlet anlayışı ve ananesine göre vilâyetler üç prens arasında taksim edildi” (s. 56, 62). Sonra, bazı sezintilerle güya durum sağlama bağlanmağa çalışılıyor: “Selçuklu devletinin kurulmasında Tuğrul Bey sultan Çağrı Bey de melik ve sübaşı olarak, Oğuz yabgusu ile Selçuk sübaşı arasındaki münasebetlere benzer bir durum hâsıl oluyordu. Fakat Selçukun bu iki torunu ile Gök-türk devletinin kurucusu iki kardeş ve daha sonra Bilge Kagan ve Köl Tekin arasındaki benzerlik daha dikkate şayan- dır” (s. 56) ve keza “.. Bu İbrahim Yınal isyanı. feodal devlet anlayışına gö-

rs şehzadelerin Tuğrul Bey’in merkeziyetçi siyasetine karşı harekete geçtiklerine delâlet ediyordu” (s. 89). Nedir bu merkeziyetçi siyaset? Müsâdenizle müellifi tâkip edelim: “Selçukluların feodal siyasi bünyelerine dikkat etmediği ve kaynakları ilmi tenkide tâbi tutmadığı için” (s. 19) Türk feodalizmini bilmiyor diye merhum Mükrimin Halil Yınanç’ı suçlayan O. Turan’ın şu satırlarından anlıyoruz ki, meğer Selçukluların çağdaşı hükümdarlar ve müellifler de vaziyeti kavrayamamışlar: “Türk devlet telâkkisine ve göçebe feodalizmine yabancı bulunan islâm hükümdarları ve müellifler, ilk zamanlarda onların (göçebe Oğuzların, Türkmenlerin) istilâ ve yağma mesuliyetini Tuğrul Bey’e yüklemekle haksızlık yaptıklarını fark edemiyorlardı” (s. 68). Bundan, yağmacı Oğuzların kendi başlarına hareket ettikleri söylenmek isteniyor sanılırsa da, mesele berakis: “Fihakika Diyarbekir emiri Oğuz akınları karşısında Tuğrul Bey’e şikâyet ettiği zaman, Sultan şu cevabı vermiştir: kullarımın senin memleketine geldiklerini haber aldım...” (s. 68). Bu mâlûmat Ortaçağın en inanılır tarihçilerinden olan İbn al-Asîr ve Begbars-ı Mansûrî’den nakledilmiştir. Bu ifadeye göre, Oğuzların Sultan Tuğrul Bey’in yüksek hâkimiyetinde olmaları lâzım gelecektir. Fakat Müellifimizin şu cümlelerine dikkat buyurunuz: “Yınalılar -İbrahim Yınal’ın grupları- gâlibince Arslan Yabgu Türkmenleri, eski düşmanlık yüzünden, Irak topraklarına kaçtılar” (s. 53) ve “Tuğrul Bey cevabı mektubu ile hem bu âsi ırkdaşlarını himaye etmekte, hem de yerli müslüman halkı düşünmekte...” (s. 68-69) ve “Tuğrul Bey’in banları himaye etmesi feodal bünye ve bağları göstermek bakımından dikkate şayan- dır” (s. 74). Bunlar ne garip “âsi ırkdaşlar”dır ki, hem isyân ederler,

kaçarlar; hem de Sultanla olan rabitalarını ortaya koyarlar, aynı zamanda önünden kaçtıkları İbrahim Yınal tarafından himâye edilirler: “Oğuz muhacir halkı gersizlikten şikâyet ediyorlardı. İbrahim Yınal onlara, memleketim sizin oturmanıza imkân verecek kadar geniş değildir. Siz Rum gazasına gidiniz, ben de gelip size yardım edeceğim...” (s. 69). Dahası var: “Halife, Tuğrul Bey’e elçi göndererek, ey Tuğrul Bey Muhammed aldığın memleketler sana kâfidir, dedi. Tuğrul Bey şu cevabı verdi: Benim uskerim, yani milletim çoktur, bu memleket onlara kifayet etmemektedir” (s. 69).

Müellifimiz bu defa da, Sultana cephe aldıklarını, İbrahim Yınal’ın önünden kaçtıklarını, merkeziyetçilik gayretlerine muhalefet ettiklerini söylediği “âsi ırkdaşlar”dan yana çıkarak, tıpkı kendisi gibi yanlış görüşten hareketle bir Türkmen-Selçuklu münaferefi tasavvur etmiş olan Z. V. Togan’a karşı şöyle diyor: “Selçuklu sultanları bir yandan Oğuzları devletlerinin kurucusu ve temeli saymışlar, bir yandan da feodal anlayışa göre ...onlarla uğraşmışlardır... Bazı tarihçiler... Türkmenlerin Anadolu’ya sükî zaruretini sultanların onlara karşı nefreti ile izah etmek istemişlerdir...Devlet mefhamı ile uzlaşmayan bu fikrin tarihi realite ile hiç bir münasebeti yoktur” (s. 70).

Söylemeğe hâcet yoktur ki, mesele, ne bir feodalizm, ne de mutasavver merkeziyetçilik değil, sâdece sultanların himayesinde olarak Selçuklu devlet idaresinin şuurlu şekilde takip ettiği göç siyaseti icabı batı sınırlarına sevk edilen Oğuzların yer-yer şikâyeti mucib inzibatsızlıklarını önlemekten ibarettir. Nitekim O. Turan da netice de, Malazgirt savaşını tesadüfe bağlamak isteyenlere karşı muharebenin plânlı bir hazırlık sonucu olduğunu söy-

lemiştir (s. 71).

Anadolu Selçuklu devletinin kuruluşu meselesini de, aynı bahis çerçevesine girdiği için, burada zikredeceğiz. Önce bir-iki cümle ile müellifimizin görüşünü tesbit edelim: "*Paytahtını İznik'de kuran, imparatorları oynacak hâline getiren Süleyman-şah, Saltan Melikşah'a karşı saltanatını ilân etmiş...*" (s. 21 not) ve "*Türkiye Selçukluları, devleti muahhar kaynakların yanlış ifadelerine ve bunların tesirle araştırmaların hatalı neticelere varmış bulunmalarına rağmen Süleyman-şah'dan itibaren müstakil ve hattâ Büyük Selçuklulara rakip bir sultanlık idi. Melikşah, Süleyman-şahın ölümünden sonra (ancak ölümünden sonra) bir müddet Anadolu'ya hâkim olmağa çalışmış... bunda pek başarılı olamamıştır*" (s. 183). Süleyman-şahın 1075 yılında istiklâl ilân ettiğini katiyetle söyleyen O. Turan şöyle diyor: "...Böylece... Türkiye Selçuklu devletinin kuruluş tarihinin 1075 yılı olduğuna ve bu hususta verilen diğer tarihlerin birer tahminden ibaret bulunduğuna meydana koymuş oluyoruz" (s. 199).

Bu bahsin başında hülâsaaten arzetmişimiz Selçuklu devletinin hâkimiyet telâkkisine, veraset meselesine ve şehzadelerin hukukî durumuna nüfuz edememek yüzünden Süleyman-şahın Anadolu fütuhatını, onun İznik'i başkent yapmasını, Türkmen oymaklarını kendi isteğine göre çekip çevirmesini ve, Bizans dahil, komşuları ile siyasi müvasebetler tesis etmesini siyasi istiklâl mefhumu ile karıştıran ve Melikşah'ın, hem de Süleyman-şah lehine, Anadolu'ya kuvvet sevk etmesini başka türlü mânalandırmağa çalışan müellifimiz (s. 200), yine vâkıa karşısında duraklıyor ve şöyle diyor: "*Sultan Melikşah Süleyman-şah'ın, kendisine karşı itaatkâr davranmasını memnuniyetle karşılamıştır*" (s. 201). Yani sul-

tan ile Anadolu fâtihi arasında, Türk devlet teşkilâtı ve hâkimiyet telâkkisi ölçüsünde bir bağlılık dâima mevcut olmuştur. Mâmafih O. Turan, son cümlesinden sonra da şu kaydı düşmekte beis görmemiştir: "*Süleyman-şahın bu devletle ilgili birisi İran'da diğeri Anadolu'da iki Selçuklu saltanlığı meydana gelmiştir*" (s. 201). Müellifimiz ciddiye alınması gereken bu hükmü münasebetile Abbasi halifesi Al-Ğâim bi-amr Allah tarafından Süleyman-şaha saltanat menşuru, hil'at ve sancak gönderilmesi vâkiasına şüphe ile işaret etmekte ve şöyle demektedir: "*Artık bazı kaynakların vaziyeti kavrıyarak Melikşahın Süleyman, Anadolu'ya kendisine ikta etmek suretile, bu ülkeye gönderdiğine dair rivayetleri mevzu sağanların isabetsizliği sâbit oluyor*" (s. 202). Şimdi, tabii, merkeze karşı isyan bayrağını açarak ilân-ı istiklâl eden Süleyman-şahın halifeye saltanatını tasdik ettirmek suretile (zira başka türlü olamaz) müstakil bir devlet kurduğunu düşünülecektir. Fakat durum sanıldığı gibi değil. Müellifimiz de diyor ki, bu bir rivayet olsa gerektir, zira "*Sultanın iştiraki olmaksızın böyle bir hâdise müşküldür*" (s. 201).

Meselenin bir az daha açıklık kazanabilmesi için, halife-sultanlar münasebeti hakkında kısa bir istidrat yapacağız: Yukarıda islâm âmme hukukundaki değişiklikten bahsetmiştik. Bu suretle Selçuklu imparatorluğunda biri dinî, diğeri dünyevî olmak ve başlarında halife ve sultan bulunmak üzere iki vazife ve salâhiyet dâiresi meydana gelmişti. Şeriat meseleleri halife, devlet idaresi sultana âit bulunuyordu. Nitekim müellifimiz de "*Selçuklu devletinin kuruluşundan sonra halife yanında bir de sultan meydana çıktı...*" (s. 219) diyerek vaziyeti tesbit etmiştir. O halde, dinî mesâil dışında kalan bilumum

idarî ve siyasi tasarrufların sultana âit haklardan olması ve binnetice halifenin saltanat menşuru, siyasi hâkimiyet fermanı vermek gibi dünyevî işlerden uzak kalması, ancak, sultanın hukukî ve siyasi tasarruflarını, âdet hükmünde olarak, tasdikle yetinmesi lâzım gelir. Gerçeğin bu olduğunu müellifimiz de kaydetmiştir: "*Emir, melik ve hükümdarlara siyasi hâkimiyet fermanları, temlik menşurları sultan ile halifenin müşterek tevfiiz ve tasdikleri ile cereyan ediyordu*" (s. 219). Buna göre, lâiklik fikrinin Tuğrul Bey zamanından beri tatbik edilmekte olduğunu bildiğimiz Selçuklu imparatorluğunda, mad-dî güc bakımından şahikaya ulaştığı Büyük Sultan Melikşah devrinde halifenin, imparatorluğa baş kaldırdığı tasavvur olunan sehzade Süleyman-şaha, kendi istediği ile, saltanat menşuru göndermesi mümkün değildir. Bu, ancak, Sultanın Anadolu'ya Süleyman-şaha tevfiiz eden bir nevi ikta berati ve ona sultan unvanının tevcihididir ki, bilâhare helife tarafından da tasdik olunmuş veya tevcihin bir sureti gönderilmiştir. Binaenaleyh, anladığımız mânada bir siyasi istiklâl bahis mevzuu olamaz. Selçuklu imparatorluğu Sultan Melikşahın ölümünden (1092) sonra bölünmeğe başlamıştır.

Bu münasebetle işaret edelim ki, O. Turan, Selçuklu imparatorluğunda bilfiil mevcut lâisizm'in esasını da pek anlamış görünmemektedir. Şöyle diyor: "*Sultan Tuğrul Bey halifeye yıllık 50 bin dinar para ile 500 kûr buğday tahsis etti.. Halifeye dinî otorite dışında bir hâkimiyet hakkı tanımadı.. Din ve dünya kuvvetleri tamamile ayrıldı. Zaten şii Büveyhîler devrinde de fiilî durum bu idi*" (s. 87). Yani müellife göre Selçuklu devrinde din ile dünya işlerinin ayrılması Büveyhîler zamanındaki tatbi-

katın devamından ibarettir. Halbuki önce. Bağdadı istilâ ederek Abbasi halifesi, esir gibi, tahakkümü altına almış olan şii Büveyhîler zamanında halifenin sünîi ahkâmı yürütme imkânsızlığı düşünülmesi, ikincisi, Büveyhî hükümdarlarının bütün icraatını mezhep bakımından bağlı buldukları Mısır Fâtımî hilâfetinin şii akaidi çerçevesinde yaptıkları hatırlanmalı idi. Selçuklu sultanları tarafından yürütülen bu yeni kaide Türklere eskiden beri mevcut bir telâkkinin islâm dünyasında tatbik konmasından başka bir şey değildir.

O. Turan Türklere bir cihan hâkimiyeti fikri olduğunu biliyorsa da bunu da iyice temyiz edememiştir denebilir. Bu hususta kitabının 58-57. sahifelerinde öyle şeyler yazmıştır ki, bunları ciddiyetle telâkki etmek imkânsızdır.

"*Gazneliler, Çağrı Bey'in saldırıları ve bu esnada 370 Türk kölesinin Selçuklulara iltihakı ile bozguna uğradı*" (s. 60) ve "*Selçuklular Gazne ordusundan kendilerine iltihak eden kölelere ihvanlarda bulundular*" (s. 61), cümleleri müellifimizin o devirde bir kölelik müessesesi tasavvur ettiğine delâlet eder ki, gerçek durumu bahsin başındaki özette açıklamıştık.

b - Bünye. Göçebelik meselesi :

Kitaptaki ana fikirlerden biri de Oğuzların ve devletin kuruluşu esnasında Selçukluların göçebe oluşlarıdır: "*Cend'de müstakil bir göçebe beylik kuran Selçuk...*" (s. 40), "*Arslan Yabgu... göçebe Selçukluların reisi olmak la beraber...*" (s. 45) ve "*Tuğrul Bey'i göçebe teşkilâtı başından imparatorluk tahtına çıkaran...*" (s. 95) ve "*göçebe feodalizmine yabancı hükümdarlar...*" (s. 68) ve "*Selçuklu devletini kuruluşundan beri uğraştıran göçebe Oğuzların...*" (s. 67) vb... O. Turan'a göre göçebe olmaları sebepile Oğuzlar ve

Türkmenler medeniyetsiz ve tahripkâr kütledir: "Tuğrul Bey ve onun ilk halefleri ülkelerini göçebe Türkmenlerin çapullarından korumak için..." (s. 67), "Selçuk'un bu muvaffakiyetlerine rağmen yeni şartlar onun kabile teşkilâtı üstünde bir devlet kurmasını ve yerleşik hayata geçmesini önlemiştir" (s. 40) ve "Fihakika Karluklar nasıl Kara Hanlı devletinin esasını teşkil edip aynı zamanda Karluk göçebeleri bu devletin yıkılışında rol oynuyorsa, Selçukluların temeli olan Oğuzlar da Selçuklu imparatorluğunun çöküşünde âmil olmaktadır..." (s. 178). Hattâ o, göçebe Türklerin barbarlıklarına o kadar kanidir ki, bu hususta çağdaş müelliflerin akıllarından geçenleri bile keşfedecek durumdadır: "XII. asırda Türklerden uzak bir yerde Sicilyada yaşayan meşhur coğrafyacı İdrisi Türkler için: Hükümdarları savaşçı, kadretli, adil, fakat halk cahil, kaba ve zalimdir, derken... Türkmen yağma ve akanlarını kasdetmiştir" (s. 311).

Göçebelik, bütün meşguliyeti sürüler beslemekten ibaret olup, hayvan ürünlerine dayanan bir ekonomiye sahip, dar kabile hukuku üzerine kurulu, şehir hayatını benimsemiyen, içtimaî iş-bölümü anlayışından mahrum basit bir sosyal nizamdır. Göçebeler tasarruflarındaki toprakları ve meskûn saha'ları kendi iktisadî tutumlarına elverişli hale getirmek için tahrip ederler ve üniversal hukuk duygusundan yoksun buldukları için kan dökücü olarak görünürler. Bunların tarihte ve eskisi kadar zararlı olmamakla beraber hâla da örneklerine rastlanır. İşte bu göçebelikten eski Türk hayat tarzı ve dünya görüşünü ayırmak lâzımdır. Step ikliminin zarurî kıldığı yaylak-kışlak hayatı O. Turan'ın zaanî veçhile (s. 34) göçebelik demek olmadığı gibi, on binlerce kişilik kütlelerin

yurd bulmak kaygısı içinde giriştikleri çetin hayat mücadelesini keyfe mayeşa yapılmış çapul saymak da doğru değildir. Oğuzlar ve Selçuklular göç etmişler -tıpkı Cermenler ve adı geçen İdrisi'nin, saraylarında eserini yazdığı Normanlar gibi-, fakat göçebe olmamışlardır. Devlet murakabesinin zayıf bulunduğu sahalarda veya devlet kurulmazdan önceki zamanlarda -tıpkı dünyanın her yerinde her vakit- görülen karışıklıklar neviden huzursuzluk alâmetlerini göçebelikle bağlamakta isabet yoktur. Oğuzlar ve Selçuklular devlet otoritesi teassüs edip kendilerine geçim imkânları sağlanınca iyi vatandaş olduklarını göstermişlerdir. Aslında Oğuz kütlelerinden ibaret oldukları gözden kaçırılan Selçukluların Nişapur'a ilk girişinde, Tuğrul Bey'in öncüsü olarak bu şehre gelen İbrahim Yınal'ın, vâki şikâyetlere verdiği ve kaynaklara geçen cevabı bu bakımdan büyük mâna ifade eder, Ona göre, etrafta görülen nizamsızlık ve âsâyışsızlık "küçük adamlar"ın işidi. Fakat "şimdi Tuğrul Bey'in idaresinde devlet kurulduğundan huzursuzluk çıkarmağa kimse'nin cesareti yoktur" (bk. Tarih-i Bayhakî, nşr. Ganî-Feyyâz, s. 351). Bunu bilen ve Selçukluların İran sahasına gelir-gelmez, islâm hâriciye teşkilâtından bir az farklı olarak, öz türkçe adı ile Tuğra divanı kurduklarını -bunu daha evvel belirtmiş olan Cl. Cahen (*La Tuğra seljukide*, JA, 1945, s. 167-172) in adını anmaksızın söyleyen müellifimiz (s. 62) üstelik şu gerçeği de bize aksettirmektedir: "Oğuzların Yengi-kend, Cend, Savran, Şalcı, Balaç vb... bir çok şehirleri vardı" (s. 34). Tıpkı bu şehirlerde yaşayan oğuzlar gibi, tarih boyunca her müsâit bölgede yerleşik hayata geçen, meskûn mahalleri bizat kuran Türklerin, yukarıda belirttiğimiz, kendilerine mahsus devlet mefhum-

ları, teşkilâtları, hâkimiyet telâkkileri, lâik düşünceleri, orijinal san'atları, inanc sistemleri, cihanşümül hak anlayışları ve dünya hâkimiyeti mefkûresi bir arada mü-talea edilirse, göçebelikle aslâ alâkaları bulunmadığı anlaşılır. O. Turan dahil, bir çok müelliflerin, yerleşik hayat nizamına dayanan zamanımız Batı kültürünün tesirile Türkleri göçebe saymaları onların millî tarihimizi yakından tetkik etmemiş olmaları neticesidir. Göçebelikle ilgisiz, fakat yerleşik dünya görüşünden farklı olan bu eski Türk telâkkiler manzumesini ifade etmek üzere bizim, "Bozkır kültürü" veya "Bozkır medeniyeti" tâbirinde niçin ısrar ettiğimiz, sanırım, şimdi daha iyi anlaşılacaktır. Esasen tâbir, bu mânada olarak, Avrupada da modern eserlere girmeğe başlamıştır ("Civilisation des steppes" bk. *L'Histoire et ses méthodes*, Bruges, 1961, s. 182).

Mâmafih müellifimiz, göçebe olarak takdim, yani barbarlıkla tavsif ettiği, islâmdan önceki Türklerin yalnız bir noktada medeniyete hizmetlerini inkâr etmiyor. Bu nokta, ticarî faaliyetler münasebetile, Türklerin uzak-doğu ve yakın-şark medeniyetleri arasında aracı rolü oynamasıdır ki, Selçuklular da ancak bu "yüksek medeniyetler"e aynı çerçevede hizmete gayret etmişlerdir: "Siyasi ve dîni ayrılığa rağmen, ticarî münasebetler yanında başka vasıtalarla da uzak ve yakın şark kültürleri arasındaki mübadeleler bakımından mühim olan hâdise..." (s. 356), "Türkistan bir yandan şarka doğru müslüman almayan Türklerle, bir yandan da islâm dünyası ile büyük ticaret yolları üzerinde bulunuyor..." (s. 357), "...İslâmiyet Türkler arasında yayıldııkça Türk âlimleri yetişiyor, islâm medeniyetine hizmet ediyorlar" (s. 358), "...Bir çok din ve kültürlerin kaynaştığı Maveraün-nehir..." (s. 359), "Orta Asya'da islâmiyet yabancı dinle-

re karşı mücadele maksadile..." (s. 360).

Bilindiği üzere, bu görüşte O. Turan yalnız değildir. Avrupalı müsteşrikler de hep aynı fikirdedirler (Msl. bk. E. Blochet, türk. trc. *Mozdeizm'in Türk kavimlerinin itikadları üzerindeki tesiri*, MTM, I, 1931, s. 124 vdd.; W. Barthold, *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927. Bu ikisini memleketimizde kolayca bulmak mümkün olduğu için kaydediyorum). Bunlara göre, sırf menfaatleri gerektirdiği için Türklerin ticaret yolları üzerinde jandarmalık yaptığı Orta Asya Türk ülkelerinin tarihteki yegâne bahse değer tarafı, uzak şark medeniyeti ile yakın doğu medeniyetlerinin bir mücadele ve rekabet sahası olmasından ibarettir. Demek ki, müellifimizin bu mevzudaki düşüncesi onlardan farklı değildir.

Yukarıdan beri sıra ile belirttiğimiz üzere, bir millî Türk kültürünün mevcudiyeti hakkında, "Selçuklular millî kültür şuuruna sahip değillerdi" (s. 312) demek suretile şüphelerini ortaya koyan O. Turan, bir Türk ırkının veya tipinin varlığına da pek inanmamaktadır. Nitekim o, bir yerde "Garp Türkleri tariht Oğuzların umumî sima vasıflarını muhafaza etmiştir" (s. 353) gibi mübhem bir fikir ileri sürmüş olmakla beraber, kendisinin, Oğuzlar dahil, Türk soyu hakkında umumî hükmü şudur: "Böylece Türkler eski zamanlardan beri cenupta esmer, şimalde sarışın, şarkta mongolid garbde Hind-Avrupalı vasıflarına göre az-çok değişen tiplerde meydana (yani tarih sahnesine) çıkmışlardır" (s. 352 vd.).

Bu suretle, Türk tarih ve medeniyeti meselesi bir muamma halini almaktadır. Türkler karakteristiğinin tâyini

güç bir halita, medeniyete karşı alâkası az ve kültürcü zayıf (nihayet göçebe!) bir yığın iseler, asırlar boyunca inkârî imkânsız tarihî başarıları nasıl izah edilecektir? Karahanlılara ve Selçuklulara gelinceye kadar Türk medeniyeti bahsi üzerinde durmayan müellifimiz buna da bir sebep bulmuştur: islâmlık.

D - Müellifin islâmıcılığı :

O. Turan, Türklerin bütün tarihî ve kültürel muvaffakiyetlerini islâmiyete borçlu olduğu hususunda kesin bir kanaate sahiptir. Ona göre, Selçuklu devri faaliyetlerinin mihrak noktasını bu din teşkil eder. Müellifimizin, Türklerin islâm kültürü ile ilk defa 711 yılında meşhur Arab emiri Kuteybe ordularının Müverâünehirde görünmesiyle temasa geldiklerini ve ekseriyetle, daha ziyade İranın temsil ettiği şiliğin değil, fakat kaynağını Bağdat gibi Arab kültür merkezlerinden alan sünniliğin sâliki ve müdafii olduklarını mühimsemeyerek "Müslümanlığı ve islâm medeniyetini İranlılar vasıtasile öğrenen Türkler..." (s. Önsöz, 3) demesi, onun islâmıcılığı bakımından aynı çerçeve dahilinde kaldığı için, o kadar ehemmiyetli sayılmıyabilir. Fakat O. Turan'a göre, Selçuklu fütubatını ve medenî hamlelerini yalnız islâmiyet kadrolamaktadır: "...Bu temaslar sayesinde islâm dini yavaşça onlara (Oguzlara) işlemekte, henüz inanmamakla beraber bazı islâmî tabirler yayılmakta, kelimeî şehadet bilinmekte, hele kur'anın okunuşu onları (Oguzları) teshir etmekte idi" (s. 35), "Bu sırada ve bu duramda Cend'e gelen Selçuk Bey yeni dinin üstünlük ve cazibesi yanında..." (s. 38), "Selçuk barada yerleşti ve yabganın hakimiyetine son verdi, bu mücadeleler artık dini bir mahiyet kazandı, Selçuk islâm gazisi oldu" (s. 39).

Yalnız devletin kuruluşu islâmiyet ideali sayesinde gerçekleşmiş değil. Bun-

dan sonraki savaşlar da "gaza mefkûresi" ile tâyin edilmiştir: "Yengi kend yabgularının Ali Han zamanında islâmiyeti kabulleri Selçukluların gaza mefkûrelerine ve islâmiyetten aldıkları kuvvete son verdi" (s. 44), "...Bizanslılara karşı cihad yapmışlardı. Allah yolunda sefer yapanların çoğu Türktü" (s. 48), "İşte Çağrı Bey de bu ananeye uyarak 1018 yılında Azerbaycan üzerinden Anadolu seferine çıktı" (s. 48), "Tuğrul Bey, Selçuklular aleyhinde balandıktan dolayı Diyarbekir Mervânîleri üzerine yürüdü Mervânî hükümdarı... islâm hududunu korumakta olduğuna beyon ile sızlandı, bu duramda Tuğrul Bey Diyarbekir seferinden vaz geçti" (s. 88), "Tuğrul Bey, Anadolu gazalarını tetkik edip bu hususta Türkmen beylerine emir verdi" (s. 94).

Sultanların soydaşlarıyla mücadelesi bile aynı maksada mâtuf: "Tuğrul Bey ve halefleri, islâmın sultanı ve hâmisî sıfatile, ülkelerini ve tebasını göçebe Türkmenlerin çapullarından korumak..." (s. 67).

Selçukluların rasyonel şekilde tatbik ettikleri teheir ve iskân devlet siyaseti de hep dine hizmet gayesile yürürükte tutulmakta olduğundan (!) Anadolu üzerine yapılan tazyikler birer gazadır: "İlk Anadolu gazaları, s. 78 vdd" "Alp Arslana kadar Anadolu gazaları, s. 100 vdd", "Anadolu gazaları ve Bizansın mukabelesi, s. 115 vd.". Son verilen sahife numaraları fasıl başlarını işaret eder. Bu hizmetlerinden dolayı islâm âleminin minnetini kazanmış olan Selçuklular, çapulcu soydaşlarının suçlarını affettirebilmişler: "Selçuklu hakimiyetine karşı müslüman dünyasının takdir ve tebcil duyguları o kadar idi ki... göçebe Türkmenlerin istilâ, yağma ve tahripleri tamamile unutulmuş..." (s. 311) ve nihayet "İslâm dünyasının ortasında yeni, büyük

bir din ve medeniyete girmişler ve onun kurulmuş nizami icabı arabcağı ilim ve din, farscağı da edebiyat ve devlet dili olarak kabul etmişlerdir" (s. 318).

Türk tarihinin gelişmesinde islâm dininin büyük rolünü inkâra elbette imkân yoktur. Fakat, islâmiyet Türk tarihinde her şeydir demek, bizzat islâm âleminde türlü sahalarda derin tesirler husule getirmiş olan müstakil Türk tarih ve yüksek Türk kültürü realitesine karşı çıkmak demektir. Islâm olmakla birlikte Türklüğün varlığı bunu gösterir. Selçuklu devletinde resmî dilin arabece veya farsca olması kayfiyeti de münakaşaya çok tahammülü olan bir meseledir. "Resmî dil" telâkkisi Avrupanın son asırlarda eriştiği millî devirde ortaya çıkan yeni bir mefhum olup, bunun paralelini Ortadoğularda aramak doğru değildir. O zamanlar cemiyetin gerektirdiği hemen her dil yazışmada ve günlük konuşmada müstamel idi. Burada kesin rol oynayan husus çevre ve halktır. Din dili arabece ve halk dili farsca olan İranda Selçuklular resmî muamelâtı ve din işlerini türkçe idare edebilirler mi idi? Diğer taraftan bu Türk imparatorluğunda türkçe mühim değil idi ise, Kâşgarlı Mahmud D. L. T. üni için yazmıştı? Anadolu'da XIII. asırda, kesif Türk muhacereti neticesinde nüfusun büyük çoğunluğunu Türkler teşkil ettiği zamandan itibaren türkçe hâkim dil olmamış mı idi?

Böylece sayın Prof. O. Turanın, kendisinin yaptığı araştırmalar, ileri sürdüğü yeni görüşler ve tezler sayesinde artık bütün meselelerinin halledildiği tam kanaatle hazırlanmış olduğu Selçuklular tarihini serian gözden geçirmiş bulunuyoruz ve esefle görüyoruz ki, müellif, millî tarihimizin bu pek mühim safhasını büsbütün karıştırmış, içinden çıkılmaz hale getirmiştir. Bunun başlıca sebeplerinden biri, bize göre, Osman Turan'ın,

Selçuklu tarihi bibliyografyasına iyice hâkim olamamasıdır. Son olarak, bu hususa temaz edeceğiz.

E— Kaynaklar ve araştırmalar :

İlim bibliyografya ile başlar. Bir mevzu tetkik edilirken, önce kaynakların çok iyi bilinmesi, sonra, o sahada yapılmış olan araştırmaların dikkatle gözden geçirilmesi mutlak zarurettir. Bibliyografyaya tam mânasile vâkıf olma keyfiyetinin bilhassa, Selçuklu tarihi gibi, monografik eserler için şart olduğu her türlü izahattan vârestedir.

O. Turan kitabının "Giriş" kısmında (s. 1—23), istifade ettiği kaynakları, araştırma mevzuu bakımından teker-teker değerlendirmesi icap ederken, bunu yapmamış, fakat, halen kayıp, binaenalyh faydalanmak mümkün olmayan kaynakları sıralamış, elde mevcut kaynak mahiyetindeki eserlerden ise ancak takriben 15 kadarını zikretmiş, bu arada mevzuu bakımından baha biçilmez kaynakların bir çoğunu değerlendirmemiş unutmamıştır (msl. Bayhakî'nin tarihi, Gardizî'nin *Zayn al-ahbâr*'ı, Nizâm al-mulk'ün *Siyasetnâme'si* vb..).

O. Turan'ın, kaybolmuş mühim kaynaklardan *Meliknâme* hakkındaki fikri (Giriş, s. 1) bu eserden nakiller yapan Mîrhönd'un *Ravzat al-safâ* adlı kitabına iyi bakmadığını gösterir. Çünkü burada mevcut pasajlar bize bazı hususlarda Selçuklu tarihini aydınlatmak imkânını vermiş idi. Ayrıca, aynı mevzuda Höndmîr'in *Düstür al-Vazarâ*'sındaki mâlûmatın *Ravzat al-safâ*'dan bülâsaten alındığını farketmemiştir. Üstelik *Düstür al-Vazarâ*'nın müellifinde yanlışmış, bu eseri Mîrhönd'a ait sanmıştır. O. Turan'ın apocryphe eserleri mevzusu zannettiğine dair de örnekler vardır. Meselâ Selçuklu veziri Nizâm al-mulk'e atfedilen *Vesâğâ* adlı risalenin uydurma olduğu çok önceleri söylenmiş ve sonra da tesbit

edilmiş (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu*, İst. 1953, s. 129) iken, müellifimiz bu risaleden (hem de aslından değil de ondan nakiller yapan bir XVI. asır müellifinden) ciddi hükümler çıkarmağa çalışmıştır. Büyük Selçuklular çağında Bâtını reisi Hasan-ı Sabbâh ile Sultan Melikşâh arasında teati edildiği söylenen mektuplar da böyledir. Bu mektupların muahharen uydurulmuş olduğu ortaya konmuş (bk. İ. Kafesoğlu, *agn. eser. s. 134*, not, 21) iken müellif o mektuplara büyük ehemmiyet atfetmiştir.

Kaynakları incelemeğe devam etmenin çok şartıcı sonuçlar vereceği

Clifford Edmund BOSWORTH, *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran, 994: 1040*, (Gazneliler, Afganistan ve Doğu İran'daki İmparatorlukları 994-1040), Edinburg Üniversitesi basımı, History Philosophy and Economics 17, 1983, xii + 331 s. + 2 harita + 2 nesep cetveli.

Türkler ana yurdlarından çıktıkları sonra yayıldıkları sahalarda, birbirini aralıksız takip eden devletler kurmuşlardır. Bir kesinti göstermeyen Türk tarihini bu yönden bir bütün olarak ele almak lâzımdır. Söz gelişi: Hun, Topa, Avar, Göktürk, Uygur, Kara-Hanlı, Selçuklu ve Osmanlı devletleri Türk tarihinde birbirlerini aralıksız takip etmişlerdi. Kara-Hanlılar devletinin devamı sırasında diğer bir Türk devleti ondan daha geniş bir hakimiyet sahası elde etmişti. Bu, XI. yüzyılın ilk yarısındaki Türk devletlerinin en büyüğü ve Hindistan'da asırlarca sürecek olan Türk hakimiyetini tesis ve islâmiyetin yayılışını temin eden Gazneliler devleti idi.

963 tarihinde Gazne civarında kurulmuş olan bu Türk devleti zamanla Maverâünnehir'i, Toharistan'ı, Hindistan'ın

muhakkaktır. Fakat yer darlığı buna imkân vermiyor. Ancak müellifimizin 4 Selçuklu devletinden ikisi olan Kirman Selçukluları ile Suriye Selçukluları hakkında hiç bir bibliyografya göstermediğine işaret edelim ve bütün eserde zikredilen araştırmaların ancak 15-20 civarında olduğunu, bunun da yok denemek kadar az sayılması gerektiğini belirtmekle iktifa edelim.

Bütün bunlara rağmen bu eser, Selçuklu tarihi ile mesgul olanlara mevzu bir kere daha eğilmek fırsatını vermesi itibarile çok faydalı olmuştur.

Ibrahim Kafesoğlu

büyükçe bir kısmını ve Abbâsi devleti arazisinin İran'daki önemli bir kısmını eline geçirmiştir. Büyük Selçuklular'ın yükselme devrinde onların üstün hakimiyetini tanımış olan Gazneliler, 1187 de Gurlular tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bu devre içinde Gazne devletinde, Gazneli sultan Mahmud'dan itibaren 16 sultan hüküm sürmüştür.

Gazneliler tarihi üzerinde pek fazla araştırma yoktur. Hassaten Türk tarihi bakımından Gazneliler devri hemen hemen hiç değerlendirilmemiştir. Bu hususta ilk incelemelere XIX. yüzyılın ilk yarısında başlanmıştır. 1818 yılında E. Thomas "*On the coins of the kings of Ghazni*" (JRAS, IX) adlı yazısıyla bu başlangıcı yapmıştır. Daha sonra da devam eden bu araştırmalar arasında en önemlisi M. Nazım'ın 1931 de yayınladığı "*The life and times of Sultan Mahmud of Ghazna*" adlı doktora tezidir. Burada tanıtılmak istediğimiz eser ise daha çok Gazneliler'in idarî, içtimai, iktisadî ve askerî bünyesi ile birlikte Sultan Mesud devri üzerinde durmaktadır. Eserin esasını müellifin 1961 de kabul edilmiş olan "*The transition from Ghaznavid to*

Selçuk power in the Islamic East" (İslâmî doğu'da siyasi kuvvetin Gazneliler'den Selçuklular'a geçişi) adlı doktora tezi teşkil ediyor.

Eser'de "giriş" den sonra (s. 3-6) kaynaklar üzerinde durulmakta (s. 7-24), Gazneliler ve Horasan'ın Selçuklu istilâsı devrine ait eser ve araştırmalar hakkında bilgi verilmektedir. Yazar eserde kullandığı kaynakları şu başlıklar altında toplamıştır: 1 - Umûmî ve hanedana ait tarihler, vekayinameler. 2 - Mahallî tarihler. 3 - Biyografya eserleri. 4 - "Edeb"e ait eserler ve seyahatnameler v. s. 5 - Coğrafya ve seyahatnameler 6 - Manzum ve filolojik eserler. Müellif bundan sonra kaynaklarını tanıtır.

Eser üç ana kısmı ihtiva etmektedir. I. ana kısım 'Mahmud'un idaresinde kudretinin zirvesinde olan Gazneli İmparatorluğu' adını taşımakta olup (s. 27-141) 4 bölümü ihtiva ediyor. 'Gazneli İmparatorluğunun menşei' adlı birinci bölümde (s. 27-47) ilk olarak, Maverâünnehir ve Horasan ülkelerine hâkim olmuş olan müellifin ifadesince Sogd asıllı Sâmanîler'in bu ülkelerdeki hareket tarzları belirtilmiştir. Ayrıca Sâmanîler'in idarî teşkilatında mahallî ailelerin yer aldıkları ve Horasan'ın, bazıları aslı Türk olan askerî reislerin eline nasıl geçtiği izah edilmektedir. Bugünkü Güney Doğu Afganistan'a yapılan müslüman akınları ve Sâmanîler'in buraya hâkim olmaları kısaca izah edildikten sonra bu bölgedeki Türk asıllı unsurların buraya ne zaman yerleştikleri meselesi incelenmektedir. Bu bölümde son olarak Sebük-tigin'in Gazne'de yerleşmesi ve Mahmud'un sultanlığa geçişi anlatılmıştır.

I. ana kısmın üçüncü bölümünde Gazneliler'in ordu teşkilâtı gözden geçirilmiştir (s. 98-128). Bu bölümde Gazneli ordusundaki köle birlikleri, ordunun

hangi ırklardan teşekkül ettiği, orduda mevcut kısımlar (piyade, suvari, gönüllü gibi), filler ve ordunun ağırlığı, kullanılan silâh ve teçhizat belirtilmektedir. Daha sonra orduya ait görevleri deruhde eden 'Âriz Dairesi', ordunun teftişi, ücretleri ve ordunun sayısı inceleniyor.

I. ana kısmın son bölümü, Gazneliler'deki 'saray hayatı ve kültür'e ayrılmıştır (s. 129-141). Burada sultanların eğitim ve terbiyesi üzerinde durulmuş, buna ilâve olarak sultanların ilmi teşvik etmeleri, saray teşkilâtı incelenip, yaptıkları mimarî eserler belirtilmiştir.

Eserin II. ana kısmı "Gazneliler idaresindeki Horasan" adını taşımaktadır (s. 145-202). Bu kısmın ilk bölümü 'Horasan ve baş-şehri Nişâbur'dur (s. 145-162). Bu bölümde Horasan'ın coğrafî, stratejik durumu ve ilk islâm tarihi bakımından rolü anlatılmaktadır. Daha sonra Nişâbur'un zenginliğinin ekonomik temelleri, ticaret ve endüstrisi ele alınıyor. Bölümün sonunda da Nişâbur vahalarında ziraat, sulama, Nişâbur şehrinin topoğrafyası ve nüfusu incelenmektedir.

Bu kısmın ikinci bölümünde ise 'Nişâbur'un içtimai yapısı' gözden geçiriliyor (s. 163-202). Burada ilk olarak Asabiyye'nin ne olduğu, bir topluluk ve fırka olarak kısaca gayesi izah edildikten sonra Horasan'daki Asabiyye'ler hakkında malûmat verilmektedir. Daha sonra Nişâbur'daki meşhur sünnî ulema ve şâfiîler, hanefîler, kerâmîye mezhebi, sûfîler, şîâ mezhebi ve zimmîler gibi tarikat ve guruplar söz konusu edilmiştir.

III. ana kısım "Selçuklular'ın zuhuru ve Mesud'un saltanatı zamanındaki zaferleri başlığı altındadır (s. 205-268); üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde ilk olarak Selçuklular'ın menşei ele al-

Asabiyye ve islâmî anlamda değişmesi hakkında bk. El², "Asabiyye".

narak, islâm dünyası ile Türkler'in ilk münasebetleri, Oğuzlar'ın ilk tarihi, Maverâünnehir ve Horasan'a Oğuz göçleri incelenmektedir. Bu kısmın ikinci bölümünde Mesud b. Mahmud'un sultanlığa geçmesi inceleniyor. Bu bölümde ilk olarak Mesud'un şahsiyeti, Mahmud'dan sonra Muhammed'in tahta geçmesi ve Mesud'un onu bertaraf etmesi anlatılmıştır. Daha sonra ise, Mesud'un kendisini desteklemeyen 'Mahmudiyen' denilen memur ve kumandanlar gurubuna karşı hareketi incelenmektedir. Bölümün sonunda bilhassa Mahmud zamanında kuvvetlenmiş olan Gazneliler'in kuzey hududlarının Mesud'un saltanatı esnasında çökmesine sebep olan üç unsur anlatılıyor : Bunlar Harezmi'nin kaybı, Karahanlılar ve Türkmenler'dir. Daha sonra imparatorluğun bunlara karşı müdafaası hususunda alınan tertibat gözden geçirilmiştir.

"Horasan'daki Gazneli kuvvetinin inkırazı ve Türkmenler ile mücadele adlı son bölümde (s. 241-266), ilk olarak Selçuklular'ı Horasan'a inmeğe zorlayan sebepler, Gazneli-Selçuklu mücadelesi, Selçuklular'ın zaferi, elde ettikleri yerlerin halkına karşı davranışları, Türkmenler'in teğhizatı ve yaşayışları, Tüs, Nişâbur ve Horasan'ın büyük bir kısmını ele geçirmeleri anlatılmaktadır. Yine bu bölümde Horasan'ın Türkmenler tarafından tahribi neticesinde meydana gelen kıtlık ve Gazneli ordusunun çektiği sıkıntılar tasvir edilmiştir. Daha sonra Nişâbur'u Selçuklular'ın ilk işgali sırasında toplanan Nişâbur âyânının, Selçuklular'a karşı nasıl hareket edeceklerini görüşmeleri ve harb yapmadan şehri teslim etme kararı tarihçi Beyhaki'deki malûmata göre verilmektedir. Yine Beyhaki'ye göre Tuğrul Bey kumandasındaki Selçuklular'ın şehre girişleri, oradaki hareketleri canlı bir şekilde anlatılmak-

ta ve diğer kaynaklarla mukayesesi verilmektedir. Bundan sonra Nişâbur'un meşhurlarının ve diğer Horasan şehirlerinin Türkmenler'e sulh ile teslim olmalarına sebep olan olaylar inceleniyor. Kitabın sonunda Selçuklular'ın barbar, Oğuzlar'ın ise Orta Asya topluluğu arasında en az terakki etmiş bir gurup olduğu bunların Horasan'a yayılma sebepleri, Nişâbur'un zaptından sonra Selçuklular'ın harekâtı, âyân'ın idarî ve siyasi usulde onlara yardımları anlatılmaktadır. Eser, Selçuklular'ın doğuştan yağmacı olduklarını ve medenî dünya ile temas etmediklerini hatta Tuğrul ve Çağrı'dan gayrısının yeni açılan ufuklarda haberdar olmadığını belirtmek gibi çok garîb bir hükümle sona eriyor.

Eserde bütün sayfa notları bir araya toplanarak sona konulmuştur (s. 269-306). Fakat bu okuyucu için büyük bir güçlük doğurmaktadır. Bundan sonraki bir sayfada (s. 307) ise 963-1099 tarihleri arasındaki Gazne hükümdarlarının bir listesi ek olarak verilmiştir. Bunu eserin bibliyografyası (s. 308-315) ve indeksi (s. 315-331) takip etmektedir. Haritalardan birincisi "1030 tarihinde Gazneli imparatorluğu'nun genişlemesini gösteren harita" ikincisi ise "Türkmenler ile harb edilen Horasan, Afganistan ve Maverâünnehir sahalarını gösterir harita" adını taşımaktadır. Nesep cetvellerinin birincisi 'İlk Gazneliler'e, ikincisi ise İlk Selçuklular'a aittir.

Yukarıda muhtevasını vermeğe çalıştığımız kitap Türk tarihinde önemli bir yeri olan Gazneliler hakkında yazılmış değerli eserlerden biridir. Yazar eserini meydana getirirken islâmî kaynaklar kadar, bu devirle ilgili diğer kaynakları ve hatta Türkçe yayınları izlemek hususunda büyük bir titizlik göstermiştir. Konusu 964 ile 1040 yılları arasındaki devre münhasır olmasına

rağmen yazar Gazneli devletinin kuruluşu ve yıkılışı hakkındaki tarihi problemlere de temas etmekten geri kalmamıştır. Kitabında Selçuklular'ın menşei meselesine temas eden ve hatta bunların bar-barlıkları hakkında hüküm vermeği de münasip görmüş olan müellifin bu devletin menşei meselesi ile alakalı yeni araştırmaları görmemiş olması teessüfle kaydedilebilir. Gerek M. Altay Köy-

men'in "*Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşu*" (Ank. Üniv. Dil ve Tarih Coğ. Fak. Dergisi, Cilt, XV, 1-3, s. 97-191, Cilt XV, sayı 4, s. 1-107, Cilt XVI, sayı 3-4 s. 1-66, 1958) ve gerekse İ. Kafesoğlu'nun "*Selçuklu ailesinin menşei hakkında*" (İstanbul 1955) bu mevzudaki makale ve eserlerinden faydalanmamış olması bu kıymetli tetkikin en önemli eksiklerinden biri olsa gerektir.

Erdoğan Merçil